

Iza Matusiak-Kempa

"Cudzoziemcy i obce kraje w
dialektach polskich", Anna Tyrpa,
Kraków 2011 : [recenzja]

Prace Językoznawcze 15/4, 79-83

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

RECENZJE, OMÓWIENIA, SPRAWOZDANIA, KOMUNIKATY

Anna Tyrpa: *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich*. Wydawnictwo Lewis. Kraków 2011, s. 320.

Wizerunek obcokrajowców w języku ludności wiejskiej jest głównym tematem badań Anny Tyrpy. W jej dorobku naukowym ważne miejsce zajmują następujące zagadnienia: postrzeganie obcych w polszczyźnie regionalnej, kontakty dawnych Polaków z innymi narodami znajdujące odbicie w leksyce, frazeologii i przysłowiach, obraz cudzoziemców w pieśniach ludowych, stereotypy ludowe¹. Po serii interesujących artykułów etnolingwistycznych Anna Tyrpa opublikowała obszerną monografię syntetyzującą niejako swoje wcześniejsze dokonania naukowe. Praca *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich* może zainteresować nie tylko badaczy języka i jego aspektów diachronicznych, ale też kulturoznawców, literaturoznawców, etnologów, a przede wszystkim kognitywistów. Studium ma charakter interdyscyplinarny, a zgromadzone w nim teksty gwarowe są skarbnicą materiałową dla innych badań językoznawczych. Monografia Anny Tyrpy jest pierwszym tak wyczerpującym i obszernym opracowaniem dotyczącym postrzegania obcych nacji przez ludność wiejską od XIX do XXI w. Wcześniejsze prace innych badaczy koncentrowały się głównie na opisie stereotypów dotyczących jednej narodowości w języku ogólnym.

Podstawę materiałową pracy stanowią przede wszystkim teksty gwarowe i pieśni ludowe. Głównym źródłem monografii jest kartoteka *Słownika gwar polskich* oraz wypisy z nowszych słowników gwarowych, które nie weszły do kanonu źródeł SGP, np. *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* od litery P. Autorka wzbogaca dokumentację o przysłowia i związki frazeologiczne, czyli

¹ Anna Tyrpa jest autorką następujących wybranych artykułów: *Pieśni ludowe jako dokument Ślązaków z cudzoziemcami i obcymi krajami*. „Napis” Seria XI, 2005. s. 165–192; *Etnocentryczne widzenie obcych w polszczyźnie ludowej*. „Studia Dialektologiczne” III. Pod red. J. Okoniowej. Kraków 2006, s. 57–69; *O badaniu ludowych stereotypów etnicznych*. „Studia Dialektologiczne” IV. Pod red. H. Kurek, A. Tyrpy, J. Wronicz. Kraków 2010, s. 151–160. Zob. też *Tabu językowe w dialektach słowiańskich*. Pod red. F. Czyżewskiego, A. Tyrpy. Lublin 2008. ¹ Anna Tyrpa jest autorką następujących wybranych artykułów: *Pieśni ludowe jako dokument Ślązaków z cudzoziemcami i obcymi krajami*. „Napis” Seria XI, 2005. s. 165–192; *Etnocentryczne widzenie obcych w polszczyźnie ludowej*. „Studia Dialektologiczne” III. Pod red. J. Okoniowej. Kraków 2006, s. 57–69; *O badaniu ludowych stereotypów etnicznych*. „Studia Dialektologiczne” IV. Pod red. H. Kurek, A. Tyrpy, J. Wronicz. Kraków 2010, s. 151–160. Zob. też *Tabu językowe w dialektach słowiańskich*. Pod red. F. Czyżewskiego, A. Tyrpy. Lublin 2008.

tę warstwę języka, która utrwała i przekazuje kolejnym pokoleniom skostniałe sposoby konceptualizacji świata i człowieka, w tym też wyobrażenia o cudzoziemcach.

Monografia Anny Tyrpy składa się z trzech zasadniczych części: pierwsza (*Badanie stereotypów etnicznych*) ma charakter teoretyczno-metodologiczny, druga część pracy (*Językowe świadectwa związków polskiego ludu z cudzoziemcami i obcymi krajami*), najobszerniejsza, ma charakter materiałowy, zaś trzecia część (*Z lotu ptaki*) opisuje derywaty od etnonimów i nazw krajów. Praca ma jasną i konsekwentną strukturę. Nadrzędne w klasyfikacji i opisie cudzoziemców i obcych krajów jest kryterium geograficzne. Analogicznie do kognitywnej antropocentrycznej wizji świata Polska jest widziana jako centrum układu, wobec którego inne narody ułożone są w sposób radialny, w zależności od oddalenia. Porządek opisu cudzoziemców dyktowany jest stronami świata. Taki układ pracy pokazuje, że narody żyjące najbliżej były bardziej podatne na tworzenie potocznych wyobrażeń ludowych, co ma swoje odzwierciedlenie w liczebności egzemplifikujących wypisów. W każdej grupie narodowej został przyjęty podział semajzologiczny, który ma odpowiedzieć na pytanie: jakie elementy rzeczywistości pozajęzykowej nazywają leksemy gwarowe. W tak pomyślanej taksonomii mieszczą się następujące kategorie: KRAJ, LUDZIE, PRZYRODA, KULTURA. Ponieważ materiał dotyczący niektórych narodowości był obszerny, autorka w niektórych kategoriach zastosowała dodatkowy porządek opisu. W kategorii LUDZIE wprowadziła podkategorie: PSYCHIKA, OBYCZAJE, WYGLĄD, ZAJĘCIA. W części drugiej pracy, zgodnie z przyjętą metodą opisu, autorka dokonuje omówienia obcokrajowców. Zaczyna zatem od centrum układu, czyli przedstawienia nacji żyjących wśród Polaków – „krajowych cudzoziemców” (s. 35), tj. Żydów i Cyganów. Najobszerniejszy korpus tekstów został odnotowany w odniesieniu do Żydów, tu zatem dokonuje się szczegółowszej klasyfikacji tekstów, które pozwalają mówić o postrzeganiu tej grupy etnicznej na wielu płaszczyznach. Autorka dokonuje zatem omówienia poglądów ludności wiejskiej na następujące szczegółowe kwestie: wygląd (pejsy, ubiór, broda, nakrycie głowy), pożywienie, język, religia, obyczaje, modlitwa, żydowskie święta, status finansowy, zajęcia. Szczególnie cenne są te z przywoływanych zapisów, które pokazują relacje między Polakami i Żydami zawarte w kategoriach: POLACY KRZYWDZĄ ŻYDÓW; NIECHEĆ POLAKÓW DO ŻYDÓW; POLACY NA SŁUŻBIE U ŻYDÓW; SYMPATIA DO ŻYDÓW. Ważne tu wydaje się spostrzeżenie, że sympatia lub niechęć mogą być warunkowane regionalnie, np. na Warmii i Mazurach żywiono do Żydów niechęć, natomiast na Kaszubach cieszyli się oni ogólną sympatią.

Kolejną grupą etniczną omówioną przez pryzmat tekstów gwarowych są Cyganie. Korpus tekstów dotyczący Cyganów jest mniejszy niż ten odnoszący się do Żydów, nie pozwolił więc dokonać analizy w tak wielu kategoriach.

Podobnie jak w opisie Żydów, przyjmuje się ten sam porządek, tj. opis zaczyna się od cech fizycznych, przez obyczaje, pożywienie, religię, język, zajęcia, na cechach psychicznych i relacjach z Polakami kończąc. Każdy podrozdział kończy omówienie derywatów semantycznych bogacących leksykę gwarową.

Zdawkowe informacje występują w tekstach gwarowych na temat Ormian, zatem analiza tej grupy etnicznej w świetle dostępnych materiałów jest w zasadzie niemożliwa.

W części drugiej pracy, zgodnie z zapowiedzią zawartą w uwagach metodologicznych, autorka konsekwentnie prowadzi analizę cudzoziemców dyktowaną ich oddaleniem od Polski i uwzględnieniem stron świata. Opis ma następujący porządek: Litwini, Słowianie, Słowianie wschodni, Białorusini, Ukraińcy, Rusini, Huculi, Krym, Rosjanie. W tej ostatniej grupie wart uwagi jest dodatkowy podział dyktowany spojrzeniem historycznym, odzwierciedlającym również zmiany językowe w nazywaniu wschodnich sąsiadów. Analiza tekstów gwarowych odbywa się w następujących kategoriach: Moskale, Rosjanie, Ruscy, Sowieci, Radzieccy. W kategorii „na południe od Polski” autorka analizuje narody w następującej kolejności: Czesi, Słowacy, Austriacy, Węgrzy, Chorwaci, Bośniacy, Serbowie, Rumuni, Bułgarzy, Grecy. W kategorii geograficznej na zachód od Polski prezentuje się następujące narody: Niemcy (Niemcy, Germanie, Dojcz, Prusacy, Brandenburgia, Sasi, Westfalia, Bawaria, Alzacja, Szwabi), Holendrzy, Belgowie, Anglicy, Szkoci, Francuzi, Szwajcarzy, Włosi, Sardynia, Hiszpanie, Portugalczycy. Poświadczenia gwarowe mają na północ od Polski: Duńczycy, Szwedzi, Finowie. W dalszej kolejności omawia się narody Azji, Afryki i Ameryki.

Zgodnie z tytułem pracy *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich* w poszczególnych kategoriach autorka gromadzi nie tylko wypisy dokumentujące nacechowanie pozytywne lub negatywne obcych etnosów. Nie o wszystkich cytatach można bowiem powiedzieć, że przekazują stereotypowe myślenie o cudzoziemcach i obcych krajach. Niekiedy czytelnik może odnieść wrażenie, że w pracy pomieszane zostały dwa pojęcia: stereotyp i stosunek Polaków do innych narodowości. Już z lektury części pierwszej pracy można odnieść wrażenie, że autorka będzie podejmować zagadnienie stereotypu narodowego rozumiane jako „wyobrażenie zbiorowe” jednego narodu o drugim, ale też będą ją interesować relacje między narodami, które przecież nie zawsze są dyktowane istniejącymi stereotypami (s. 13–14). Dla celów poznawczych ważne są i te cytaty, które dokumentują myślenie stereotypowe, jak i te cytaty, które pokazują wzajemne stosunki między Polakami, ponieważ mają wartość historyczną. Dla porządku opisu warto byłoby jednak pokusić się o rozdzielenie tych tekstów, w których wyraźnie na płaszczyźnie językowej odzwierciedlane jest ludowe myślenie stereotypowe, od tych cytatów, które tylko relacjonują codzienne relacje między Polakami i obcokrajowcami.

W tej części pracy trudno niekiedy zgodzić się z zaklasyfikowaniem tekstów egzemplifikujących poszczególne kategorie. Wydaje się np. dyskusyjne, kiedy w stosunkowo nielicznej podkategorii SYMPATIA DO ŻYDÓW autorka pracy zamieszcza takie cytaty: *Z Żedami przestaje, nie dziw, że coraz barze żedzeje* 83; *Ja tu decht zzedzeję, szle jesz dleži puobąde* 29. Trzeba by też prześledzić więcej tekstów z wyrażeniem *zydowski kumoter* ‘filosemita’, by stwierdzić, czy mogło ono wyrażać sympatię wobec Żydów. Zastanowić by się też trzeba, czy sam wyraz „filosemita” miał pozytywne konotacje. Wydaje się, że przywołane wyżej cytaty mogłyby raczej zasilić podkategorię dość obficie reprezentowaną teksto-wo NIECHĘĆ POLAKÓW DO ŻYDÓW, w której znajdujemy wiele klarownych wypisów gwarowych wyrażających myślenie nacechowane negatywnie, np.: *Chto pierszi zje połnie bądze król, a chto ostatni – Żid.* Warto w tym miejscu podkreślić, że sporo tekstów jest też zamieszczonych w kategorii POLACY KRZYWDZĄ ŻYDÓW oraz cytatów potwierdzających wyobrażenie o tym, że Żydzi są skąpi, chytry, przebiegli, że kłamią, oszukują, są natrętni, tchórzliwi (s. 54–55). Wydaje się zatem, że wyżej zakwestionowane przykłady nie dość przekonująco mówią o sympatii, nawet w kontekście cytatu z B. Sychty: „Żydzi na Kaszubach cieszyli się na ogół sympatią, szczególnie do końca XIX wieku. Pewne uprzedzenie do Żydów dotyczyło jedynie zewnętrznych stron życia, przejawiając się zresztą najczęściej w sposób żartobliwy, szczególnie w niektórych zwrotach, przysłowiaach, zagadkach, facecjach o Żydach ...” (s. 61).

Nazwy przedstawicieli poszczególnych narodów w tekstach gwarowych mają niejednakową egzemplifikację. Etonimy europejskie mają bardzo dużą frekwencję, przy czym należy podkreślić, że i występuje między nimi zróżnicowanie ilościowe. Analiza tekstów zawierających etnonimy europejskie i omówienie dialektalnego wizerunku ich nosicieli rozpościera się na 178 stronach (s. 35–212), natomiast prezentacja tekstów odnoszących się do narodów zamieszkujących inne kontynenty zamyka się na 48 stronach (s. 213–260). Takie rozpiętości autorka tłumaczy dwoma czynnikami: 1) nie prowadzono systematycznych badań na ten temat, 2) wysoka lub niska frekwencja etnonimów w tekstach gwarowych odzwierciedla więzi łączące przedstawicieli poszczególnych nacji z ludnością polską (s. 279).

Celem trzeciej części pracy jest pokazanie, w jaki sposób pochodne nazw narodów i nazw krajów wzbogaciły system leksykalny dialektów polskich, do jakich znaczeń się odnoszą. Przegląd został poczyniony dla trzech kategorii zaproponowanych w części drugiej pracy, tj.: LUDZIE, KULTURA, PRZYRODA. Z kategorii KRAJ autorka rezygnuje, wyjaśniając, że nie dostarcza ona prawie żadnych znaczeń przenośnych ani frazeologizmów. W tej części pracy Anna Tyrpa pokazuje, w jaki sposób następuje apelatywizacja nazw własnych, pisząc: „Kontakty mieszkańców wsi z przedstawicielami innych narodów dawały możliwości obserwacji ich wyglądu, zachowań, sposobów postępowania

w różnych sytuacjach i wykonywanej przez nich pracy. Zauważano też inny strój i odmienne praktyki religijne. Jeśli te elementy życia cudzoziemców były dla polskich chłopów uderzające, utrwały się w języku. Powstawały najpierw porównania (typu czarny jak Cygan), a potem następowała apelatyzacja etnonimów” (s. 262).

Można zaryzykować stwierdzenie, że opis systemu gramatycznego i leksykalnego gwar jest już w znacznej mierze wyczerpany. Monografia Anny Tyrpy nakreśla nowe perspektywy badawcze stojące przed dialektologią, inspirując do penetracji tekstów gwarowych z nachyleniem socjolingwistycznym, kulturowym, psycholingwistycznym. Dzisiaj bardziej inspirujące mogą być badania języka ludności wiejskiej w metodologii kognitywnej, pokazującej sposoby konceptualizacji otaczającego świata i odsłaniającej wartości zakodowane w języku. Tego ostatniego problemu pośrednio dotyka również omawiana książka, a na pewno materiał zgromadzony w pracy może posłużyć do takiego opracowania. Praca *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich* należy do opracowań cennych nie tylko dla językoznawców, ale też dla przedstawicieli innych dyscyplin naukowych. Dzieło Anny Tyrpy stanowi bardzo wartościowy wkład w rozwój badań nie tylko dialektologicznych, ale też tych dyscyplin językoznawczych, które interesuje relacja między myślą, kulturą i językiem.

Iza Matusiak-Kempa